

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2022; 4 (123): 18-24
УДК: 34.01
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2022/4.123-3>

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing center "Kyiv University", 2022

П. Захарченко, д-р юрид. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-4968-9844,
М. Мірошниченко, д-р юрид. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0001-8142-9340

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВИТОКИ ТА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (III СТ. ДО Н. Е. – IX СТ. Н. Е.): ІСТОРИКО-ПРАВОВА РЕКОНСТРУКЦІЯ

Порушено актуальну проблему початків української державності в контексті української політико-правової традиції державотворення. Розроблено змістову частину концепції утворення перших історичних форм української державності автохтонами Середнього Подніпров'я (предками українського народу) та їхнього зв'язку з різноманітними етнічними спільнотами. За допомогою соціокультурного і системного підходів методом логічного аналізу доведено, що ранні історичні форми української державності виникали без істотного запозичення досвіду державотворення інших народів. Методом реконструкції висвітлено процес інституціоналізації публічної влади і підтверджено багатовікову спадкоємність політико-правової традиції у цій царині. Методом періодизації виділено три періоди процесу виникнення та становлення ранніх форм української державності: скіфська доба (VI–IV ст. до н. е.); пізньоантичні часи (II–IV ст. н. е.); раннє середньовіччя, коли було засновано Київ та сформована держава під назвою Русь (Україна-Русь) (VI–IX ст. н. е.). Обґрунтовано положення, що витоки Руської держави слід аналізувати в хронологічних межах другої половини 30-х років IX ст. у зв'язку з укладенням першого відомого договору з Візантією в Амастріді у 839 р., де вона вперше згадується під своїм власним найменуванням. Суб'єкти конфедерації зберігали територіальний суверенітет з власним самоврядуванням, юрисдикцією місцевої влади в межах своєї території і звичаєвим правом. Доведено, що в межах конфедерації відбувалась інституціоналізація функцій княжого врядування, яка проходила в рішучі упорядкування та структурування взаємодії з князями, племенними військовими вождями, родоплеменною знаттю та самоврядними територіальними громадами. Досліджено, що першими історичними формами української державності були Антська конфедерація і Русь. Вони мали усі базові атрибути державності в юридичній площині: народ та мову народу як найважливіший маркер його етнічної самоідентифікації, материнську територію країни з географічними, геопросторовими та етнографічними характеристиками, континуїтет держави, цінності в праві, які формують правовий погляд на життя через призму ментальних уявлень народу про істину, добро, справедливість. Наголошено, що з усіх характерних ознак сучасного поняття української держави історично першою сформувалась правова влада, оскільки механізм її формувався по горизонталі на принципі рівності та незалежності всіх суб'єктів конфедерації, об'єднаних на договірній основі, у механізмі дії права засобом правового впливу були норми звичаєвого права, а інструментом правового регулювання – варварське право. Зв'язки правового впливу і правового регулювання органічно переплітались на основі правової традиції.

Ключові слова: континуїтет держави, Антська конфедерація, Руська земля, племенні князіння, звичаєве право, амастрідський договір.

ВСТУП. Проблематика витоків та становлення української державності, а також етногенезу (походження народів) неодноразово ставала предметом наукових дискусій як в історичній, так і в історико-правовій науці, не лише у вітчизняній, а й зарубіжній. Свій вагомий слід у дослідженні цього наукового напрямку залишили такі вітчизняні вчені, як: І. Бойко, М. Ю. Брайчевський, М. Грушевський, І. Крип'якевич, Л. Окиншевич, Р. Лещенко, І. Лисяк-Рудницький, Г. Трофанчук, М. Чубатий, О. Шевченко та інші [1–9]. Усі вони пов'язують появу України-Руси з іменем князя (кагана) Аскольда, який у середині XIX ст. здійснив кілька вдалих походів на Візантію й уклав з нею, на той час однією з найпотужніших країн Європи, відповідний договір, який, мовляв, і став фактом міжнародно-правового визнання Русі як держави. Слід погодитися з науковцями, що міжнародне визнання держави – це вагома, але не єдина юридична ознака державності. Керуючись лише цією ознакою, важко визначити витоки української державності. Слід урахувати всі базові атрибути цього феномена в юридичному вимірі: народ та мову народу як найважливіший маркер його етнічної самоідентифікації, материнську територію країни з географічними, геопросторови-

ми та етнографічними характеристиками, континуїтет держави (міжнародне визнання), цінності в праві, які формують правовий погляд на життя через призму ментальних уявлень народу про істину, добро, справедливість. Не менш важливим є розгляд проблеми в контексті тяглості української політико-правової традиції державотворення.

Високо оцінюючи роль і значення наукового доробку українських вчених для поглибленого вивчення проблеми витоків української державності, слід визнати, що їхні дослідження здійснені переважно за допомогою традиційного історико-правового підходу в позитивістській інтерпретації, що допускає ототожнення понять "держава" і "державність". На наш погляд, такий підхід не може бути основоположним у дослідженні проблеми початків української державності, оскільки категоріально-понятійний апарат в межах позитивізму оперує досить високим рівнем абстрактних і узагальнених знань без урахування тенденцій розвитку етногенезу, культурних процесів і що ці процеси мають свої, притаманні лише території України особливості. У такому разі, продуктивним є використання методології соціокультурного і системного підходів у визначенні, відповідно, юридич-

них ознак державності і держави, виникнення яких і маркує початки української державності. Серед цих методологічних підходів ефективними є такі: метод логічного аналізу для доведення різних факторів впливу на виникнення ранніх форм української державності; метод історичної реконструкції для моделювання процесу інституціоналізації публічної влади та підтвердження багатовікової спадкоємності політико-правової традиції українського державотворення; метод періодизації для наочної демонстрації особливостей історичних періодів процесу виникнення та становлення ранніх форм української державності.

Метою статті є розроблення за допомогою соціокультурного і системного підходів змістової частини концепції утворення перших історичних форм української державності автохтонами Середнього Подніпров'я у зв'язку з різноманітними етнічними спільнотами.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ. Згідно з висновками вчених автохтони Середнього Подніпров'я за 4 тис. років до виникнення України-Руси **тричі** виходили на рівень ранньодержавних структур: у скіфську добу (VI–IV ст. до н. е.); пізньохалколітичні часи (II–IV ст. н. е.); раннього середньовіччя, коли було засновано Київ, розвинений осередок Руської землі на чолі з правлячою династією Києвичів. Її терени перетворились у простір консолідації різних етнічних спільнот на державу раннього середньовіччя, відому з писемних джерел під назвою Русь (VI–IX ст. н. е.). У перших двох випадках поступальний розвиток пращурів нашого народу переривався несприятливими зовнішніми чинниками (нашесть гунів, аварів), а вже в третьому – все завершилося формуванням, визріванням і занепадом великої ранньосередньовічної імперії, країни-держави України-Руси, на взірць імперії Карла Великого (800–843 р.) [10, с. 200–212].

Після занепаду Великої Скіфії у межах Середнього Подніпров'я, Прип'ятського Полісся, басейну верхнього Дніпра та Подесення вчені констатують стабільний розвиток місцевих українських племен, які входили до її складу і вели осілий спосіб життя на цих територіях. Знайшовши притулок у захищених місцях біля Дніпра, вони не втратили спадкоємності політичних традицій державотворення.

Виходячи із сукупності археологічних і писемних джерел часом виникнення *ранньополітичних* об'єднань, утворених автохтонами в розташуванні Дніпровського Правобережжя, вчені датують III ст. до н. е. Ідеться про *Київське* – між Ірпенем та Стугною, *Поросько-Каніське* – між Стугною і Россю, *Потясминське* – між Россю і Тясмином. Вони перебували у складі скіфської держави в статусі трьох автономних царств. Після розпаду Великої Скіфії зберегли спадкоємні традиції політичної консолідації та набували нового досвіду правотворення і державотворення у зв'язку з тектонічними зрушеннями, спричиненими Великим переселенням народів на межі тисячоліть. Це епохальне явище спричинило виникнення в Європі ранніх "варварських держав" та їхню еволюцію у слабо інтегровані політичні структури раннього середньовіччя – монархії.

З виникненням "варварських держав" завершився процес переддержавної епохи людства і розпочався етап ранньосередньовічної (феодальної) державності, у надрах якої формувалися родові ознаки держави як політико-правового інституту (держави нового часу). Нагадаємо, термін "варварські держави" у науковій літературі традиційно застосовують до ранньодержавних утворень, створених народами Європи, які перебували поза межами Римської імперії (германці, слов'яни, ала-

ни, гунно-болгари та ін.). Зокрема, германські "варварські держави" виникали переважно шляхом завоювань та інвазії германських союзів племен на терени Римської імперії в період її кризи та розпаду. Германські племена, що зруйнували західну Римську імперію в V ст. н. е., перебували на *перехідному етапі* від пізньої первісності до *цивілізації* і наближалися у своєму розвитку до першого етапу державної консолідації. "Варварські держави", що формувалися на теренах сучасної України, виростили на власній основі або в умовах протистояння зовнішній загрозі, спричиненій Великим переселенням народів. Чимало науковців у своїх роботах зазначають, що у цей час українські племена вступили в другий етап державної консолідації, подолавши період родоплемінних відносин ще в IV ст. до н. е.

На теренах України склались два типи "варварських держав": племінні князіння (землі) – самоврядні політико-територіальні утворення на чолі з князівською правлячою династією, і конфедерації, своєрідні "міждержавні" політико-територіальні об'єднання племінних князів/земель ("варварських держав") на чолі з виборним військовим вождем (царем, королем). В умовах Великого переселення народів утворювались конфедерації саме з метою успішного протистояння зовнішній експансії. Поєднаємо аналіз цих типів "варварських держав", щоб максимально наблизитися до повноти й об'єктивної аргументації неперервності в генезі українського права і держави з часу їхнього виникнення.

Племінні князіння генетично укорінені в політичній організації епохи воєнної демократії та потужних *мілітарно-політичних* племінних структурах, утворюваних час від часу (із-за нагальної потреби) племенами, що розселялися на своїй предковій території. У формі "варварських держав" вони становили великі *етнополітичні* спільноти, засновані на територіальній основі та зі збереженням із часів панування системи військової демократії механізмом ефективного впливу народних зборів на раду старійшин і князя. Ідентичність співплемінників корелювала вже не з належністю до племені, а з особою князя, представника правлячого роду.

В *юридичному значенні* влада князя мала *патримоніальний* (спадковий, родовий) характер. Це означає, що територія племінної землі зі статусу володіння всього племені трансформувалась у ранг (за посадою) *родової власності* (res private) воєнного вождя і почала передаватися у спадок. Князь виконував функцію військово-політичного управління, гуртував розрізнені, союзи племен у племінне князіння (землю) в межах території їх розселення. У своїх владних повноваженнях спирався на військову дружину, пов'язану з ним особистими узами відданості. Однак на окремих племінних територіях і надалі функціонувала система воєнної демократії.

У військово-адміністративному аспекті "племінні князіння" спирались на систему укріплених поселень-градів. Склались із природним шляхом утворених самоврядних територіальних одиниць на чолі з місцевими князями та родоплемінною знаттю. Суб'єктами самоврядування були громади. Місцевим самоврядуванням цієї доби слід вважати природне право громад, закріплене нормами раннього звичаєвого права.

Важливу роль у формуванні паростків родових ознак нашої держави як політико-правового інституту (держави нового часу), заснованої на континуїтеті (спадкоємності) правової та державницької традиції українського народу відіграли *конфедерації*. У межах конфедерації відбувалась інституціоналізація функцій княжого врядування, яка проходила в річищі упорядку-

вання та структурування взаємодії з князями, племінними військовими ватажками (вождями), родоплемінною знаттю та самоврядними територіальними громадами. Цей процес можна розуміти двояко.

З одного боку, у частині урегулювання відносин з місцевими племінними і родовими структурами влади домінувала тенденція до зміцнення публічних повноважень княжої влади *правовими засобами*, вираженої в послідовній розбудові економічних і політичних інституцій. До економічних функцій княжої влади належали збір податків та забезпечення врядування в адміністративно-господарській сфері відносин: будівництво міст, укріплення, шляхів сполучень тощо. До політичних функцій належали організація й особисте керівництво військовими походами; оборона земель і кордонів держави; ведення зовнішньої і внутрішньої політики; налагодження зовнішніх відносин з іншими племенами, а також здійснення судочинства і відправлення сакрально-ритуальних функцій.

На рівні самоврядних земель-громад вождь конфедерації (цар, король) у межах своєї землі (княжіння) і надалі виконував функцію охоронця миру в межах системи воєнної демократії згідно з місцевими звичаями і традиціями. На рівні конфедерації князівська влада інституціоналізувалась, набуваючи нової функції – примусу. У своїх владних повноваженнях князь спирався на дружину, яка виконувала функцію князівських радників та міністеріалів (лат. *ministeriales* – "служиві"; лат. *ministerium* – "служіння") з адміністративного управління і судочинства.

Вождь конфедерації обирали найбільш вправного військового ватажка, оскільки в суспільствах, що перебували на ранній стадії розвитку, військова доблесть – це якість, яка швидко забезпечує доступ у правлячий або політичний клас. У високоцивілізованих суспільствах війна – виняткове явище. А в суспільствах, що перебувають на ранніх стадіях розвитку, – це, по суті, буденне явище, а особи, що проявляють виняткову звитягу, сміливість у війні, виростають до посади вождів.

З другого боку, у частині взаємозв'язків з самоврядними громадами князь виконував функцію по забезпеченню однакових умов замиренного середовища шляхом справедливого судочинства на території усієї "варварської держави". Слід зауважити, що в добу "варварських держав" судових органів як системи правосуддя не існувало. Суддями були зазвичай князі або особи, що здійснювали судочинство за дорученням князя (міністеріали). Функцію ефективного інструмента із забезпечення формування інституту княжої влади виконало "варварське право", що з'явилося на перетині потреб в узгодженні публічно владних (адміністративних) і судових функцій княжого врядування.

Історично першою формою власне української державності була "варварська держава" антів, зафіксована в писемних джерелах як "Regnum Antorum" (королівство антів), або "земля антів" (III – поч. VII ст. н. е.). Королівство антів утворилося як добровільний військово-політичний союз, що об'єднав племінні княжіння (землі), союзи племен, які не подолали поріг ранніх держав і окремих племен. "Незчислений народ антів", за свідченням візантійського історика Прокопія (VI ст.), розселився на північ від Чорного моря. Історик готів Йордан (VI ст.) уточнював: "Анти, найхоробріші між слов'янами, живуть над луками Чорного моря, від Дністра аж до Дніпра". Географію розселення антів сучасникам надає археологія. Вона стверджує, що анти охоплювали простори Лівобережного Дніпра і Південного Побужжя з тери-

торіальним центром у Середньому Подніпров'ї. З огляду на те, що конфедерація визнається науковцями нестійким державним утворенням, важливо зазначити, що територіальний центр консолідації антів – Середнє Подніпров'я як місцеперебування "богатирського народу рос" у VI ст. залишався стійким геополітичним простором гуртування різних етносів (слов'ян, готів, греків, іранців) як певний традиційний історично закріплений простір [11, с. 30-31; с. 101]. Суб'єкти антської конфедерації зберігали *територіальний суверенітет* із власним врядуванням, власною юрисдикцією і звичаєвим правом.

Антська конфедерація утворилась з метою організованої протидії експансії кочівників степу та для здійснення інвазії на землі сусідів, що й підтверджується писемними згадками Прокопія Кесарійського (Прокопій "Історія". Кн. 3.; Маврикій "Стратегія". Кн. XI), Йордана, Агапія, Псевдомаврикія. Анти впродовж трьох століть протидіяли могутній Візантії, інколи загрожуючи її столиці – Константинополю [12, с. 10–13]. Зрозуміло, що великі військові успіхи у протистоянні з Візантійською імперією свідчать про існування добре організованої військової структури, яка можлива в умовах функціонування добре організованого державного механізму та при континуїтеті держави.

Королівство антів мало всі *юридичні ознаки державності*: населення, територію, публічну владу, континуїтет, цінності потестарної ідеології та цінності в праві, які формують правовий погляд на життя через призму ментальних уявлень народу про справедливість. Ці ознаки сформувалися на перетині функцій громадського самоврядування і функцій княжої влади, що інституціоналізувалась. Інституціоналізація здійснювалась шляхом впровадження механізму виборів короля (*electio regis*) як очільника конфедерації, влада якого була тимчасовою на час війни із сусідами або з кочівниками-завойовниками. На цю посаду обиралися авторитетні, відомі військовою звитягою князі "варварських держав", що утворили конфедерацію. Тому король (*rex*), мав подвійний статус з відповідними функціями очільника племінного княжіння (землі) і короля конфедерації. З одного боку, як вождь землі-княжіння він перебував у статусі охоронця миру і захисника своєї землі, уособлював родоплемінну знать і спирався на раду старійшин, а з іншого, як глава конфедерації мав статус носія публічної влади, відчуженої від самоврядних громад (земель), і спирався на військову дружину та на своє найближче оточення – можновладців (*primus*), серед яких були вихідці з родоплемінної знаті і військової аристократії "варварських держав". Маючи підтримку місцевих громад і племінних правлячих родів, можновладці фактично зосередили владу в своїх руках. У їхньому розпорядженні перебувала військова скарбниця, що поповнювалась за рахунок військової здобичі, міжплемінного оподаткування у вигляді ренти-податку та судових штрафів. За умови узурпації влади королем та за підтримки найближчого оточення цих важелів було б достатньо, щоб заснувати спадкове династичне правління. В Антському королівстві все йшло до того. У період найвищої воєнно-політичної активності антів посилюються централізаторські тенденції, влада царів стає спадковою, але не абсолютною. На місцях, як і раніше, існували самоврядні громади – верви, а на рівні конфедерації віче, яке обмежувало царські прерогативи. До того ж владі короля протистояла сильна опозиція з родоплемінної знаті, яка не мирилася зі знонйменшими спробами централізувати владу та узурпувати владні повноваження, оскільки це суперечило усталеній для

українських племен звичаєво-правовій традиції демократичного врядування. Останнє надзвичайно важливе, оскільки свідчить, що за умови безкомпромісної конфронтації між владою та опозицією на піку її загострення, закономірно виникають внутрішні конфлікти, які зсередини розхитують та послаблюють єдиний політичний організм. На наш погляд, саме такі конфлікти могли зіграти не останню роль у послабленні конфедерації. Анти зазнали поразки від аварів. Із 602 р. вони вже не згадуються в писемних джерелах, натомість поширюється етнонім "склавини", у пізній редакції – "слов'яни", що вживається до нині [13].

На теренах Прикарпаття та Південної Волині політичною фіксацією витоків, власне, української державності був добровільний військово-політичний союз українських племен дулібів-волинян, що виник наприкінці VI–VII ст. у верхів'ях Дністра і Західного Бугу, але, на відміну від антів, не зміг подолати поріг ранньої державності. М. Грушевський, з посиланням на повідомлення арабського мандрівника Аль-Масуді (X ст.), вказує на існування в цьому регіоні задовго до VI ст. політичного об'єднання племен – держави Валінана на чолі з князем Маджаком. Російський історик В. Ключевський припустив, що цю державу утворили волиняни та дуліби, заклавши основи *першої* східнослов'янської державності на цих теренах, але були розгромлені аварами в VII ст.

Військово-політичний союз волинян-дулібів і Антське королівство, створені нашим народом, розпались на окремі союзи племен та племінні княжіння (землі), з яких первинно й утворились. Нестор Літописець називає племінні княжіння землями з власною місцевою династією можновладців. У кожній із земель було "своє княжіння".

Акцент літописця на "своєму" для кожної землі княжінні в *юридичному значенні* підтверджує *патримоніальний* (спадковий, родовий) характер княжої влади. Дослідники вказують, що основу внутрішньої соціально-економічної системи організації "княжін", які розташовувались і надалі на своїх предковичних територіях, становила самоврядна територіальна (земельна) громада – верв, з усталеними звичаєво-правовими традиціями та устроєм. Вона складалася з одного-двох чи більше селищ – "гнізд", тобто споріднених поселень, на яких проживало кілька великих патріархальних сімей. Велика сім'я – "рід" була самостійним господарчим утворенням, яке об'єднувало три покоління: батьків, їхніх одружених дітей та онуків. Такий великий шлюбно-родинний колектив з притаманними для нього виробничими й адміністративними функціями був окремою юридичною особою та утворював основу (ядро) внутрішньої суспільної організації давніх українців. Верв мала спільну територію, загальне землекористування, громадські органи самоврядування, судочинство тощо.

Описані Нестором Літописцем правила поведінки у формі племінних звичаїв своїм корінням сягали глибокої давнини і характеризувалися архаїчністю, проте не були статичними, вони розвивалися. Кожне із племен мало власну систему звичаєвого неписаного права. Літописець, що жив у Києві на початку XII ст., зміг побачити особливості звичаєвого права кожного із згаданих племінних утворень, показати відмінності між звичаями полян, яким він очевидно симпатизував, і древлян, радимичів та в'ятичів. Відмінності не є випадковими, адже племена жили відокремлено впродовж багатьох десятиліть і віків, рідко пересікаючись один з одним. Зокрема, розповідаючи про них, Нестор Літописець зазначав: "[Усі племена] мали ж свої обичаї, і за-

кони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норов. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а назавтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А древляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і в'ятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками. Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону божого, бо творили вони самі собі закон" [14].

З усіх земель-княжін державотворчі і правотворчі традиції українського народу продовжило племінне княжіння (земля) полян. Згідно з літописом вони мали свій правлячий рід в особі трьох братів Кия, Щека і Хорива, які заснували Київ. За правління останніх представників правлячого роду Києвичів Діра і Аскольда Київ став легітимним осередком "Руської землі" – ранньосередньовічна назва Середнього Подніпров'я [15, с. 15-16]. В умовах третьої хвилі Великого переселення народів (на межі VI-VII ст.) "Руська земля" виконала історичну місію територіального центру консолідації "варварських держав" у формі племінних княжін (земель) і союзів племен, які не подолали поріг ранньої державності, в єдину ранньосередньовічну державу, яку, за повідомленням літописця Нестора, називали Руссю. Український історик В. Сергійчук наголошує, що за "Русь визнавали лише ті землі Наддніпрянщини, які здавна тяжіли до Києва", і підтримує версію науковців, які вважають, що назва цієї землі походить від назви річок, серед яких розселялися наші прашури, автохтони цієї землі: Рось, Роставиця, Росава, Росавка [15, с. 15].

Характерно, що літописець добре відрізняв Русь від варягів і навіть слов'ян. Науковці наводять численні свідчення того, що Русь у вузькому значенні – це землі, які населяли поляни, сіверяни і древляни. Саме на цих територіях збереглося найбільше власних географічних імен, пов'язаних з назвою "Русь". Коли на Русі з'явилося кілька міст із назвою Переяслав, то першим серед них було місто з промовистим іменем Переяслав Руський, яке розташовувалося в межах сучасних українських територій.

Отже, ідеться про продовження автохтонами Середнього Подніпров'я державницької традиції нашого народу в межах новоутвореної ранньосередньовічної держави під назвою "Русь". Зазвичай межі території держави отримують своє правове закріплення через укладення міжнародних договорів. В. Сергійчук пише про це: "Принаймні, можемо стверджувати про міжнародне визнання Русі 860 р., коли Візантія укладає договір з київськими князями Аскольдом і Діром після їхнього вдалого походу на Царгород. ... Останнім часом українська історична наука опрацьовує версію щодо ще ранішого визнання Русі, аналізуючи запис у "Бертинських аналах" про прийом росів у Європі 839 року" [15, с. 15]. Ми є прихильники саме цієї версії. Перша воєнна акція росів (русинів) проти Візантії фіксується в межах 838-839 рр. як похід на Пафлагонію з її головним містом Амастридою. Наслідком воєнних дій стало укладення локального миру, що став першим офіційно визнаним договором язичницької Русі з греками. Умовами договору передбачалося звільнення полонених, припинення пограбування християнських храмів, припинення режиму насильства й образ, встановлених

русинами на захоплених ними територіях Візантійської імперії. Лише після цього руське військо відступило і повернулося на батьківщину. Амастрідська угода 839 р. була укладена не на території віддалених кримських колоній, а в самій метрополії, за кілька переходів від Константинополя. Похід русів на Амастриду продемонстрував військову міць Русі, а також її готовність продовжувати воєнну експансію на країну з високим рівнем економічного розвитку [16, с. 30–34].

Здебільшого ігнорування радянською, а пізніше сучасною російською, історичною та історико-правовою літературою факту укладення Амастрідського договору першої половини IX ст. пояснюється тим, що він не вписується в концепцію створення Руської держави, яка, мовляв, бере свій відлік від захоплення новгородським князем Олегом Києва в 882 р. Об'єднання Північної Русі із центром у Новгороді та Південної у Києві завершує формування Руської держави. Зрозуміло, що вдалий воєнний похід русинів на Амастриду за майже пів століття до появи Олега в Києві, вказує на хибність вибудованої концепції. Кордонам потужної Візантійської імперії могло загрожувати тільки підготовлене, добре озброєне військо, сформоване не племінним союзом, а повноцінною державою, якою й була Русь у середині IX ст. [17, с. 42].

За висновками Ю. Павленка, Русь щодо форми державного устрою була конфедерацією, яка успадкувала традиції антсько-полянської конфедерації, але демонструвала вищий зразок соціально-політичної консолідації суб'єктів, що її утворили [18, с. 300–303]. Наперед ідеться про те, що антська конфедерація формувалась за принципом рівності племен на чолі з харизматичним лідером, військовим-ватажком, а Русь – за принципом легітимності верховної влади київського князя, якому добровільно підпорядковувались "периферійні князі" – правителі "варварських держав" та слов'янських племен і союзів племен, що не подолали поріг ранньої державності. Суб'єкти конфедерації зберігали територіальний суверенітет із власним врядуванням, владною юрисдикцією і звичаєвим правом. Участь у конфедерації передбачала комплекс зобов'язань: сплачувати Києву данину та виставляти на вимогу київського князя певні військові контингенти.

Русь мала розгалужену ієрархізовану систему соціальних відносин: родова знать – князі, дружинники, бояри. Останні були опорою, часто й опозицією владі великого князя руського. Історики розрізняють "земських бояр" (або "градських бояр") – нащадків родоплемінної знаті, що становили верхівку тогочасного суспільства, і "княжих бояр" – представників княжої дружини та урядників його двору. На нижчому щаблі соціальної піраміди розміщувались світлі князі, які очолювали союзи племен. Далі за ієрархією розташовувалась основна маса населення з найбільшим відсотком вільних мешканців самоврядних громад.

На підставі історичних фактів і джерел історики дійшли висновку, що з 60–70-х років VII ст. починається стабільне державницьке життя подніпровського народу [19]. Таке твердження не позбавлене підстав, з огляду на відмітні *рис* державності, на які звертає увагу сучасна юридична наука. Ідеться про розміщення держави за територіальною ознакою, а не на основі кровно-споріднених зв'язків, характерних для родоплемінної організації; про наявність інститутів публічної влади, відчуженої від основної маси народу, та знімання податків на їх утримання. Однак і надалі Русь залишалася конфедерацією. За свідченням арабських хроністів Аль-

Масуді та Ібн Русте (IX–X ст.), держава Діра була досить великою і поділялась на окремі землі на чолі зі своїми правителями.

Більше історичних фактів історики мають про останнього Києвича, Аскольда (830–882 рр.). Держава Аскольда здобула міжнародне визнання й утвердила себе в історії європейської цивілізації договором з Візантією в 860 р. наслідком якого було хрещення самого князя, імовірно, з певною кількістю дружинників і народу. Князь дістав при хрещенні ім'я Микола. Ця акція була спрямована на зміцнення міжнародного становища держави. Як писав константинопольський патріарх Фотій, з хрещенням Аскольда відбулося "відкриття Русі". Саме з цієї події у візантійських та інших закордонних хроніках починається офіційний відлік історії Русі. Літописець Нестор повідомляє, що з цього часу "начася прозивати Руська земля".

Проте всередині держави назривала напруга. На заваді поширенню християнства стала опозиція, утворена з родоплемінної знаті, носіїв язичництва та волхвів-служителів дохристиянського релігійного культу, що спиралась на підтримку широких верств населення. Вірогідно, саме боротьба язичництва з новою вірою стала причиною династичного перевороту (882 р.) та смерті Аскольда від князя Олега, який представляв інтереси язичницької партії, але належав до правлячого роду Рюриковичів. За однією з версій, назва династії походить від її легендарного засновника, новгородського князя-варяга Рюрика.

Зміна династій не вплинула особливо на політичний устрій Русі, оскільки тут уже були нагромаджені традиції власного державотворення. Розташування держави на перехресті важливих торгових шляхів забезпечували її економічний розвиток та вплив на міжнародному рівні. Із початком правління Рюриковичів після об'єднання (кінець IX ст.) трьох основних східнослов'янських центрів державотворення: літописних "ас-Славій", або Славії (Новгородська земля), "Куйаби", або Куябії (Руська земля з центром у Києві) і "ат-Арсанії", або Артанії (що до цієї назви існують розбіжності – дослідники ототожнювали її з Рязанню, Черніговом, Білоозером, з Тмутараканською Руссю, розташованою в районі Тамані) започатковується історія ранньосередньовічної імперії України-Руси. В. Сергійчук називає її імперією Рюриковичів і пише, що на праукраїнських теренах, які об'єднали спочатку лише Наддніпрянщину "аж до приходу Олега з Новгорода 882 року, коли розпочнеться процес творення Русі як імперії Рюриковичів, нашим народом буде створена перша власна держава і спадщина котрої тільки йому й належить, ..., до складу якої будуть включені не тільки племінні союзи східних і частково західних слов'ян, у тому числі й Новгород Великий, а й шляхом загарбницьких завоювань київських князів, особливо Святослава, Володимира і Ярослава Мудрого, величезні простори угро-фіньського розселення від Балтики до Уралу" [15, с. 16].

ВИСНОВКИ. Виникнення та визрівання ранніх історичних форм української державності з територіальним центром у Середньому Подніпров'ї відбувалось в ході об'єктивних процесів соціально-економічного розвитку та політичної консолідації українського етносу (автохтона цієї території) у зв'язку з різними етнічними спільнотами. У світлі викладеного зауважимо: ранні історичні форми української державності виникали без скільки-небудь істотного запозичення досвіду державотворення інших народів, зокрема у германців. Перші "варварські держави" у формі князів (земель), утворені автохто-

нами Середнього Подніпров'я (предками українців), виникли за 800 років (III ст. до н. е.) до виникнення "варварських держав", утворених германськими племенами (V ст. н. е.). Утворюючи варварські королівства шляхом експансії на терени Римської імперії, германські племена перебували на межі переходу від первіснообщинного ладу до цивілізації. Предки українців цей поріг подолали за 900 років раніше, у IV ст. до н. е.

Становлення української державності відбувалось в історичній формі "варварських держав", з виникненням яких завершився процес переддержавної епохи народів, що розселялися в межах сучасної Європи, і започаткувався етап ранньосередньовічної (феодалної) державності, у надрах якої формувалися родові ознаки держави як політико-правового інституту (держави нового часу). Перші історичні форми української державності, у надрах яких формувалися родові ознаки нашої сучасної національної держави як політико-правового інституту (держави нового часу), були зафіксовані в писемних джерелах під назвою "Regnum Antorum" ("Королівство антів, або "земля антів"; III – поч. VII ст. н. е.) та Київська держава на чолі з місцевою правлячою династією Києвичів – конфедерація "варварських держав" (самоврядних земель-громад) з історичною назвою "Русь". Територіальним центром консолідації етносів у межах Королівства антів і Русі були терени Середнього Подніпров'я.

Антська конфедерація і Русь мали всі базові атрибути державності в юридичній площині: народ та мову народу як найважливіший маркер його етнічної самоідентифікації, материнську територію країни з географічними, геопросторовими та етнографічними характеристиками, континуїтет держави, цінності в праві, які формують правовий погляд на життя через призму ментальних уявлень народу про істину, добро, справедливість. У просторових межах території Середнього Подніпров'я склалися правові та політичні умови поступового, в історичній перспективі, формування українським народом основ української національної держави з територією, з самостійною і незалежною державною владою, що охоплюється поняттями державний суверенітет та континуїтет держави.

Формою державного (соціального) устрою Королівства антів і Русі була конфедерація – міждержавний (між "варварськими державами") військово-політичний союз. Суб'єкти конфедерації зберігали територіальний суверенітет із власним самоврядуванням, юрисдикцією місцевої влади в межах своєї території і звичаєвим правом. Суб'єктами самоврядування були громади. Відлік Руської держави пропонуємо розпочинати з укладення першого відомого договору з Візантією в Амастрії в 839 р., де вона вперше згадується під своїм власним найменуванням.

Із досвіду формування нашим народом перших історичних форм державності (невід'ємним інститутом якої є держава) у формі конфедерацій має бути враховано, що з усіх характерних ознак сучасного поняття держави, без яких вона не може існувати (народ, територія, єдина правова влада), історично першою сформувалась правова влада, оскільки механізм її формувалася по горизонталі на принципі рівності і незалежності всіх суб'єктів конфедерації, об'єднаних на договірній основі, у механізмі дії права, інструментом правового впливу були норми звичаєвого права, а інструментом правового регулювання – варварське право. Зв'язки правового впливу і правового регулювання органічно переплітались на основі правової традиції.

Список використаних джерел

1. Бойко Ігор. Київська держава // Голос України, 2019. № 45. 23.02.2022.
2. Брайчевський М.Ю. Походження Русі / Відп. ред. О.С. Компан. Інститут історії АН УРСР. К.: Наук. думка, 1968. 228 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / ред. П.С. Сохань та ін. Репринтне видання. Т. 1. К.: Наук. думка, 1991.
4. Крип'якевич І. Коротка історія України. Репринтне відтворення. К.: Центр учбової літ-ри, 2021. 90 с.
5. Окиншевич Л. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен: Укр. вільний ун-тет, 1987. 223 с.
6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 1. К.: Основи, 1994. 632 с.
7. Трофанчук Г.І. Історія держави і права України: навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2011. 568 с.
8. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Мюнхен, 1947. 88 с.
9. Шевченко О.О. Звичаєве право України IX–XIX століть: монографія. Київ: Атіка, 2014. 199 с.
10. Мірошніченко М.І. Державність і право України: генезис у європейському контексті (з найдавніших часів до початку XIX ст.): монографія. К.: Атіка, 2006. 544 с.
11. Історія України в документах і матеріалах. Т. 1. Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть. Вид. 2-ге / Уклад. М.Н. Петровський. Інститут історії України АН УРСР. К.: Рад. шк., 1946. 308 с.
12. Чабан А.Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини: навч. посіб. Черкаси: "Вертикаль", вид. ПП Кандич С.Г., 2011. 640 с.
13. Брайчевський М.Ю. Антська проблема в контексті візантійської історії. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Braichevskiy_Mykhailo/Antska_problema_v_konteksti_vizantijskoi_istorii/ (дата звернення: 28.09.2022).
14. Нестор Літописець. Повість минулих літ. <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13465> (дата звернення: 28.09.2022).
15. Сергієнчук Володимир. Нариси з історії України. Вид. 2-ге, допов. Вишгород: ПП Сергієнчук М.І., 2022. 660 с.
16. Сахаров А.Н. Дипломатия древней Руси: IX – первая половина X в. М.: Мысль, 1980. 358 с.
17. Захарченко П. Історія українського права: навч. посіб. К., 2019. 436 с.
18. Павленко Ю. В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. К.: Фенікс, 1994. 400 с.
19. Іванченко Р.П. Історія без міфів. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Ivanchenko_Rostyslav/Istoriya_bez_mifiv_Besidy_z_istorii_ukrainskoi_derzhavnosti/ (дата звернення: 29.09.2022).

References

1. Boyko, Ihor. (2019). Kyiv'ska derzhava [Kyiv state]. *Holos Ukrayiny* [Voice of Ukraine], 45 (in Ukrainian).
2. Braychevskyy, M. YU. (1968) Pokhodzhennya Rusi [Origin of Russia]. K.: Naukova dumka (in Ukrainian).
3. Hrushevs'kyi, M. S. (1991) Istoriya Ukrayiny-Rusy: v 11 tomakh, 12 knyhakh [History of Ukraine-Rus: in 11 volumes, 12 books]. T. 1. K.: Nauk, dumka (in Ukrainian).
4. Kryp'yakevych, I. (2021) Korotka istoriya Ukrayiny. Repryntne vidtvorennya [A brief history of Ukraine. Reprint reproduction]. K.: Tsentr uchbovoyi literatury (in Ukrainian).
5. Okynshevych, L. (1987) Vstup do nauky pro pravo i derzhavu. [Introduction to the science of law and the state]. Myunkhen: Ukrayins'kyi Vil'nyy Universytet (in Germany).
6. Lysyak-Rudnyts'kyi, I. (1994) Istorychni ese: V 2 t. T. 1. [Historical essays: In 2 vols. Vol. 1.]. K.: Osnovy (in Ukrainian).
7. Trofanchuk, H. I. (2011) Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny: navch. posib. [History of the state and law of Ukraine: teaching. manual]. K.: Yurinkom Inter (in Ukrainian).
8. Chubaty, M. (1947) Ohlyad istoriyi ukrayins'koho prava. Istoriya dzherel ta derzhavnoho prava [Review of the history of Ukrainian law. History of sources and state law]. Myunkhen: Ukrayins'kyi Vil'nyy Universytet (in Germany).
9. Shevchenko, O. O. (2014) Zvychayeve pravo Ukrayiny Ikh-KHIKH stolit': [monohrafiya] [Customary law of Ukraine of the 9th-19th centuries: [monograph]]. Kyiv: Attica (in Ukrainian).
10. Miroschnychenko, M. I. (2006) Derzhavnist' i pravo Ukrayiny: henezys u yevropeys'komu konteksti (Z naydavnyshykh chasiv do pochatku KHIKH st.): monohrafiya [Statehood and law of Ukraine: genesis in the European context (From the earliest times to the beginning of the 19th century): monograph]. K.: Atika (in Ukrainian).
11. Prokopi, (1946) "Istoriya" Kn. 3.; Mavrykiy "Stratehiya". Kn. KHI. Istoriya Ukrayiny v dokumentakh i materialakh. T. 1: Kyiv'ska Rus' i feodalni knyazivstva XII–XIII stolit'. Vyd. 2-he / Uklad. M. N. Petrov's'kyi. AN URSR. Instytut istoriyi Ukrayiny.) [Procopius. "History" Kn. 3.; Mauritius "Strategy". Book XI. History of Ukraine in documents and materials. T. 1: Kievan Rus and feudal principalities of the XII–XIII centuries. View. 2 / Arrangement M. N. Petrovskyi. Academy of Sciences of the Ukrainian SSR Institute of History of Ukraine]. Kyiv: Radyans'ka shkola (in Ukrainian).
12. Chaban, A. (2011). YU. Istoriya Seredn'oyi Naddniproshchyny. Navchal'nyy posibnyk [History of the Central Dnieper region. Tutorial]. Cherkasy: "Vertikal", vydavets' PP Kandych S. H. (in Ukrainian).

13. Braychevs'kyi, M. YU. (1992) Ant-s'ka problema v konteksti vizantiys'koyi istoriyi [The Ante problem in the context of Byzantine history]. https://chtyvo.org.ua/authors/Braichevskyi_Mykhailo/Antska_problema_v_konteksti_vizantiiskoi_istorii/ (in Ukrainian).
14. Povist' mynulykh lit. (A story of past years). <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13465> (in Ukrainian).
15. Serhiychuk, Volodymyr. (2022) Narysy z istoriyi Ukrayiny. Vyd. druhe, dopov. [Volodymyr Serhiychuk. Essays on the history of Ukraine. View. the second, add.]. Vyshhorod: PP Serhiychuk M. I. (in Ukrainian).
16. Sakharov, A. N. (1980) Dyplomatyia drevney Rusy. IX – pervaya polovyna X v. [Diplomacy of ancient Russia. IX – the first half of the X century]. M.: Mysl' (in Russian).

17. Zakharchenko, P. (2019) Istoriya ukrayins'koho prava: navchal'nyy posibnyk [History of Ukrainian law: a study guide]. K.: Atika (in Ukrainian).
18. Pavlenko, YU. V. (1994) Peredistoriya davnikh Rusiv u svitovomu konteksti [Prehistory of ancient Rus in the world context]. K.: Feniks (in Ukrainian).
19. Ivanchenko, R. P. (2014) Istoriya bez mifiv [History without myths]. https://chtyvo.org.ua/authors/Ivanchenko/Istoriya_bez_mifiv_Besidy_z_istorii_u_krainskoi_derzhavnosti/ (in Ukrainian).

Received: 05.10.22

Revised: 10.10.22

Accepted: 12.10.22

P. Zakharchenko, Dr. Sc. (Law), Prof.,
M. Miroshnychenko, Dr. Sc. (Law), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ORIGINS AND ESTABLISHMENT OF THE UKRAINIAN STATE (III CENTURY BC – IX CENTURY AD): HISTORICAL AND LEGAL RECONSTRUCTION

The actual problem of Ukrainian statehood commencement in the context of Ukrainian political and legal tradition of statehood is raised. The purpose of the article is to cover an in-depth development of the concept of formation's content of in the first historical forms of Ukrainian statehood by the autochthons of the Middle Dnieper region (ancestors of the Ukrainian people) in connection with various ethnic communities. Within the framework of socio-cultural and systemic approaches, it was proved by the method of logical analysis that the early historical forms of Ukrainian statehood arose without any significant borrowing from the state-building experience of other nations. The method of reconstruction highlighted the process of institutionalization of public power and confirmed the centuries-old continuity of the political and legal tradition in this area. Using the method of periodization, three periods of the process of the emergence and formation of early forms of Ukrainian statehood are distinguished: the Scythian era (VI-IV centuries BC); late antique times (II-IV centuries AD); the early Middle Ages, when Kyiv was founded and the state called Rus (Ukraine-Rus) was formed (VI-IX centuries AD). The proposition that the origins of the Russian state should be analyzed within the chronological limits of the second half of the 30s of the 9th century is substantiated. In connection with the conclusion of the first known treaty with Byzantium in Amastrid in 839, where it was first mentioned under its own name. It was found out that historically, the first forms of Ukrainian statehood were the Ante confederation and Rus. Subjects of the confederation retained territorial sovereignty with their own self-government, jurisdiction of local authorities within their territory and customary law. It is proved that within the framework of the confederation, the functions of princely governance were institutionalized, which took place in the streamlining and structuring of interaction with princes, tribal military leaders, tribal nobility, and self-governing territorial communities. The main result of the study is the conclusion that the first historical forms of Ukrainian statehood were the Ante confederation and Rus. They had all basic attributes of statehood in the legal plane: the people and the language of the people, as the most important marker of their ethnic self-identification; the motherland of the country with geographical, geospatial, and ethnographic characteristics; the continuity of the state values in the law that form a legal view of life through the prism of the mental representations of the people about truth, goodness, and justice. It was also emphasized that of all the characteristic features of the modern concept of the Ukrainian state, the legal power was historically the first to be formed, due to its mechanism, it was formed horizontally on the principle of equality and independence of all subjects of the confederation, united on a contractual basis; in the mechanism of the operation of law, the instrument of legal influence made norms of customary law, and the instrument of legal regulation was barbaric law. The links of legal influence and legal regulation were organically intertwined on the basis of legal tradition.

Keywords: state continuity, Ante confederation, Russian land, tribal principalities, customary law, Treaty of Amastrid.